

DE KERKEN VAN BISSCHOP BERNOLD

DOOR

PROF. DR. E. H. TER KUILE

Kort geleden heeft Ir. C. L. Temminck Groll in het Bulletin een uitvoerig verslag gegeven van het resultaat der onderzoekingen, die in de laatste tien jaar zijn ingesteld om meer te weten te komen omtrent de oorspronkelijke gedaante van drie Romaanse kerken in de stad Utrecht, te weten die van St. Pieter, St. Jan en St. Paul¹. Het zijn drie van de vier kerken, die van ouds aan bisschop Bernold (1027-1054) als bouwheer worden toegeschreven; de vierde is de St. Lebuinus te Deventer. Nu onze kennis over de kerken van bisschop Bernold tengevolge van bedoelde onderzoekingen in belangrijke mate is toegenomen en er trouwens ook over de St. Lebuinus te Deventer nog wel iets nieuws is te zeggen, lijkt ons het ogenblik gekomen om een samenvattende kunsthistorische beschouwing te wijden aan deze kerken. Daarmee gaat dan op korte termijn een wens in vervulling, die Temminck Groll aan het einde van bovenaangehaald artikel heeft uitgesproken.

Wij willen beginnen met na te gaan, wat er aan schriftelijke gegevens bestaat over Bernold en zijn stichtingen. Het is naar ons oordeel duidelijk, dat er maar één bron is waarop alle verhalen teruggaan, namelijk het grafschrift van de bisschop. De oudste vorm, waarin wij dit grafschrift kennen, is een notitie in een 14de-eeuws obituarium van het kapittel van St. Pieter. Hoewel in metrische vorm gesteld mag het geen groot dichtwerk heten naar al dadelijk uit de eerste regels blijkt:

„Hic sunt confossa Bernoldi presulis ossa
Laudet eum glossa, dedit enim munera
[grossa.”

Belangrijker zijn voor ons twee regels aan het eind die aldus luiden:

„Sanctis Baptiste Petro Paulo Lebuino
Quattor ecclesias condidit egregias”.

Een klein bord in de kapittelzaal, dat dezelfde tekst bevatte, gaf volgens Buchelius bovendien nog het volgende bericht:

¹ C. L. Temminck Groll, „De Vroeg-Romaanse kerken van Utrecht”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de S. 12 (1959), kol. 35-50.

„Fundata et dotata haec basilica a D. Bernoldo xx Traject episcopo (imperante) Henrico III Conradi filio ac dedicata Cal. Maij anno a nato Christo M X L I I”².

Als een betrouwbaar document uit de tijd van het overlijden van Bernold kan het grafschrift niet gelden. Het is al lang uitgemaakt, dat het ongerijmdheden bevat en niet vóór de 14de eeuw kan zijn opgesteld. Alles wat oude schrijvers overigens over de bisschop vermelden is precies wat er in het apokriefe grafschrift staat: Het wonderlijke verdichtsel over zijn verkiezing, het stichten van de vier kerken en zijn bijzetting in de Pieterskerk. Het begint al met de 14de-eeuwse Beka. Kennelijk was er niets van enige betekenis over hem te vinden dan hetgeen in enkele oorkonden en in het grafschrift was vervat.

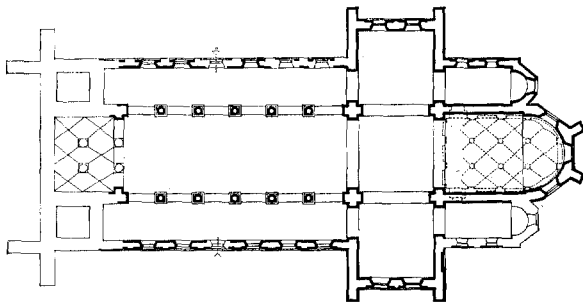
Al is dan het grafschrift van Bernold een hoogst verdachte bron, dit wil niet zeggen, dat dan ook alles wat er in staat onjuist moet zijn. Zolang er geen tegenargumenten worden bijgebracht kan men er in ieder geval van uitgaan, dat het verhaal omtrent het bouwen van kerken op waarheid berust.

Nu ontbreken tegenargumenten niet alleen bij ons weten volkomen, er zijn zekere argumenten, die bepaald vóór de juistheid van Bernolds bouwheerschap pleiten.

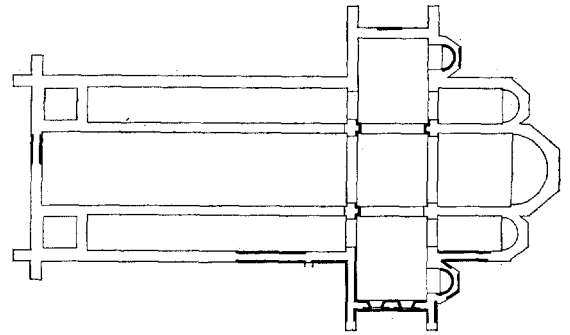
Daar is in de eerste plaats het feit, dat deze bisschop niet in zijn kathedraal werd bijgezet maar in de Pieterskerk. Dat wijst wel op een heel bijzondere relatie tussen Bernold en de kerk van St. Pieter.

In de tweede plaats weten wij thans door een „zonder enige twijfel 11de-eeuwse” notitie in een door Bernold aan de Pieterskerk geschonken

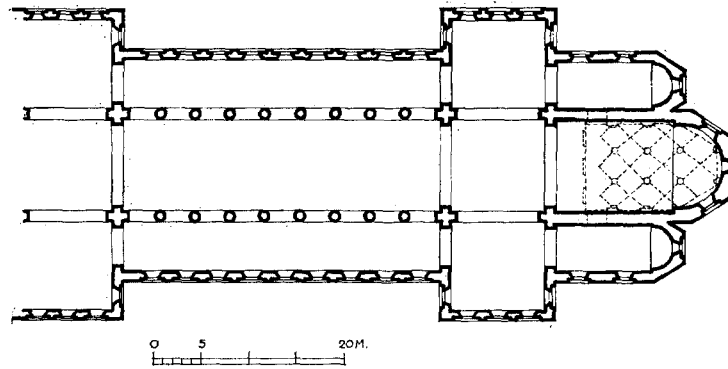
² S. Muller Fz. en A. C. Bouman, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, 1, Utrecht 1920, no. 211; G. I. Lieftinck, „De herkomst van Bisschop Bernold van Utrecht”, *Jaarboekje Oud Utrecht* 1949, blz. 23-24. Van Buchell noemt werkelijk het jaartal 1043 in zijn h.s. in het Gemeente-Archief te Utrecht en niet 1048 zoals meermalen wordt opgegeven (vriendelijke mededeling van Mr. J. W. C. van Campen, gemeente-archivaris, mij doorgegeven door Dr. E. J. Haslinghuis).

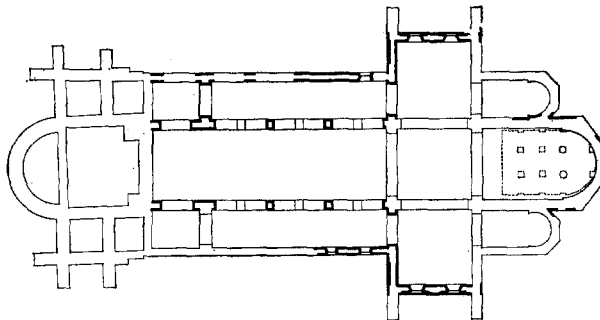
Utrecht, St. Pieter.

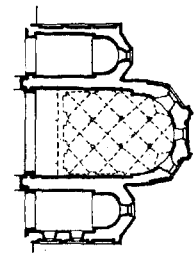
Utrecht, St. Paul.

Deventer, St. Lebuinus.

Utrecht, St. Jan.

Emmerik, St. Maarten.

Fig. 1. Reconstructies van de oorspronkelijke toestand. (Westkoor van de St. Janskerk te Utrecht later.)
(Tek. H. W. van der Voet.)

Fig. 2. Utrecht, St. Pieter. Reconstructie oorspronkelijke toestand. (Bij gebrek aan voldoende gegevens is de westerpartij niet getekend.) (Tek. H. W. van der Voet.)

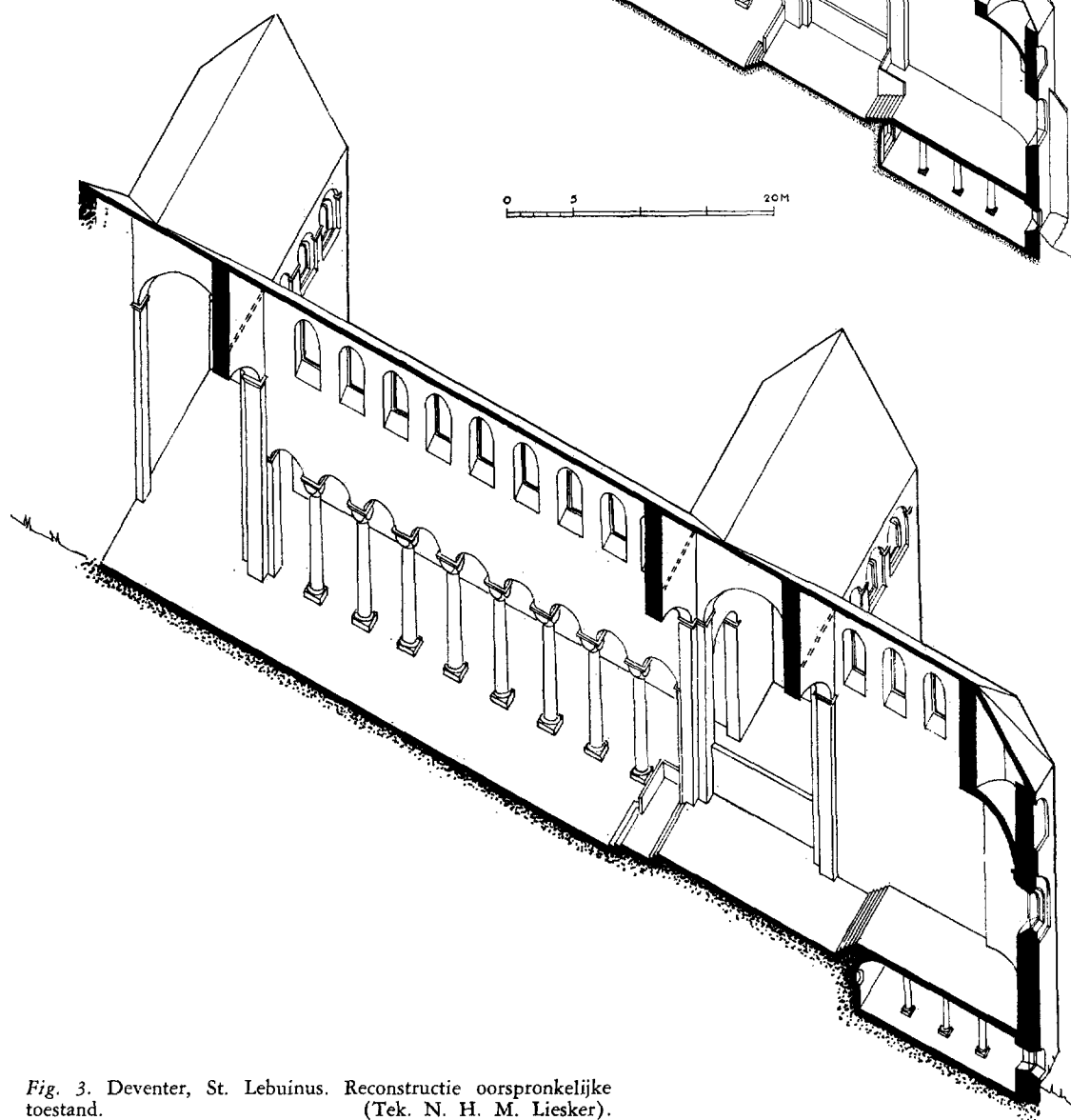
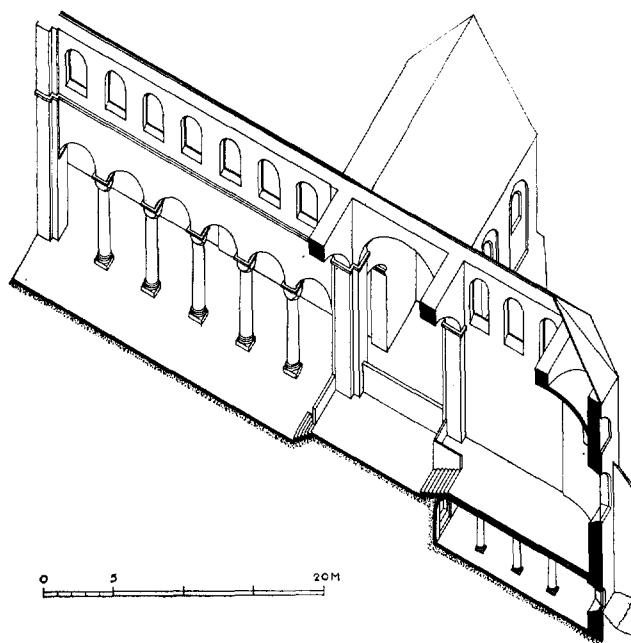

Fig. 3. Deventer, St. Lebuinus. Reconstructie oorspronkelijke toestand. (Tek. N. H. M. Liesker).

kerkboek, dat hij deze kerk zelf van de grond heeft laten opbouwen (*quam ipse a fundamento construxit*)³.

Ten derde: Sinds wij beschikken over gegevens aangaande de plattegrond van de Pauluskerk te Utrecht, laatstelijk gepubliceerd door Temminck Groll, kunnen wij zeggen dat alle vier de kerken, die volgens het grafschrift Bernold tot bouwheer zouden hebben, inderdaad ten aanzien van hun koorpartijen zeer merkwaardige punten van overeenstemming vertonen.

Wat nu de gegevens over de afzonderlijke kerken aangaat, het oudste document aangaande het bestaan van de Pieterskerk, dat tot ons is gekomen is een akte uit 1076, waarbij Hendrik IV het kapittel begiftigt om te bevorderen, dat de kerk wordt hersteld na de brand, die het gebouw blijkbaar kort tevoren had geteisterd⁴.

Een proost van St. Jan wordt in 1063 vermeld⁵.

De St. Lebuinuskkerk te Deventer is als stichting veel ouder dan de tijd van Bernold; zij gaat terug tot in de 8ste eeuw. Sinds de 9de eeuw blijkt er een klooster aan verbonden te zijn. Voor de bisschoppen van Utrecht moeten Deventer en zijn kerk een nieuwe en bijzondere betekenis hebben gekregen toen koning Hendrik III in 1046 de stad met het grafelijk gezag in de omliggende gouw aan de bisschop van Utrecht had geschonken. Zoals Tenhaeff al opmerkte, zal de St. Lebuinuskkerk pas herbouwd zijn en het bijbehorende klooster tot een kapittel gereorganiseerd, nadat de stad in 1046 aan het bisdom was gekomen⁶.

Met de St. Paulusabdij te Utrecht is het een enigszins duistere zaak. Volgens de geijkte voorstelling, die men al bij Beka en Heda vindt, is deze Benediktijnerabdij door Bernold gesticht als voortzetting van het klooster, gewijd aan het H. Kruis, de H. Maagd, St. Pieter en St. Paulus, genaamd Hohorst, bij Amersfoort, dat door Ans-

fried, de voorganger van Bernold was opgericht en dat blijkbaar om der wille van de veiligheid binnen de stadsmuren moest worden overgebracht. Dit zou blijken uit een oorkonde, daterend uit 1050, waarin Bernold, die de bezittingen van de abdij bevestigt, mededeelt, dat hij de abdij in het zuidelijke deel van de stad had gesticht. Deze oorkonde is evenwel door Tenhaeff als een vervalsing onmaskerd⁷. Intussen is het best mogelijk en zelfs heel waarschijnlijk, dat de overbrenging van het klooster naar Utrecht en de stichting van de abdijgebouwen het werk zijn geweest van Bernold. In ieder geval weten wij uit zover ons bekend onverdachte bron, dat Bernold belangstelling had betoond; in 1028 had hij samen met de abt van Hohorst aan keizer Koenraad II om bevestiging van de eigendomstitels van het klooster gevraagd⁸.

De schriftelijke gegevens omtrent de afzonderlijke kerken staan dus een stichting of vervanging door Bernold volstrekt niet in de weg, en wat de grootste van de vier kerken, die van Deventer aangaat, is het allerwaarschijnlijkst, dat de stichting van kapittel en kapittelkerk het gevolg zijn van de schenking van 1046, acht jaar voor Bernolds dood.

Thans dienen wij de vier kerken nader in hun karakteristieke verschijningsvormen te bezien. In het algemeen kunnen wij hen karakteriseren als onoverwelfde kruisbasilieken met gestaffelde koorpartijen. De St. Lebuinus te Deventer onderscheidt zich doordat deze ongetwijfeld behalve een oostelijk ook een westelijk dwarsschip heeft gehad; de St. Paulus door een vijfdelige koor-aanleg tegenover de driedelige koorpartijen van de overige drie. Alle vier de kerken hebben apsiden die inwendig rond en van buiten veelhoekig zijn. De zijden, die de omtrek van deze apsiden vormen, en de hoeken ertussen vormen geen onderdeel van regelmatige veelhoeken. Ten aanzien van bepaalde punten kunnen wij het volgende opmerken:

Diepte van de koorpartijen: Het hoofdkoor vormde bij de St. Pieter en de St. Jan vrijwel precies een vierkant met een halve cirkel. Bij de St. Lebuinus heeft de krocht ook die vorm, maar daarboven is de koorpartij ruimer: de afstand tussen de oostelijke kruisingspijlers en de hoofdapsis is ongeveer vijf vierde van de breedte van

³ G. I. Liefstinck, *Bisschop Bernold (1027-1054) en zijn geschenken aan de Utrechtse kerken*, Leidse oratie 1948, blz. 5-6 en dezelfde in *Jaarboekje Oud Utrecht*, 1949, blz. 26.

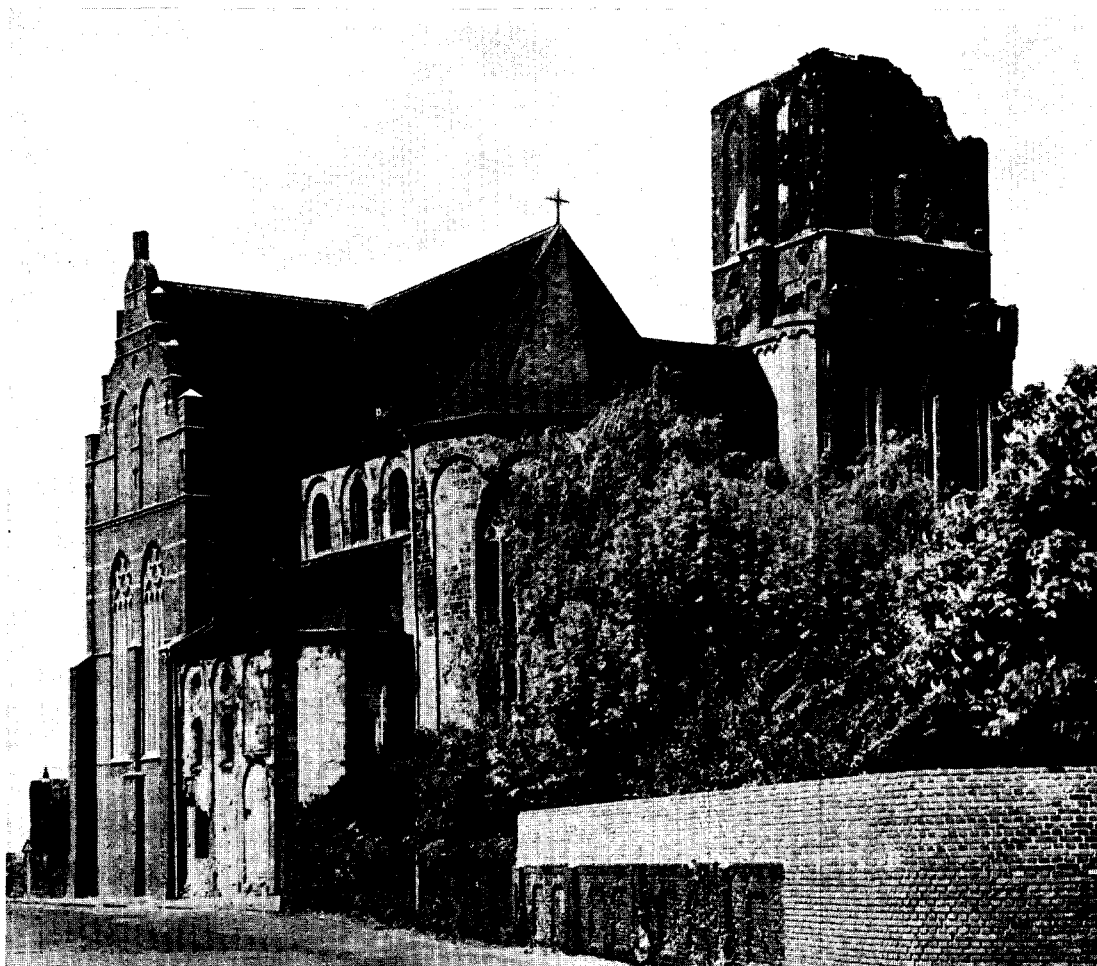
⁴ *Oorkondenboek Sticht Utrecht*, 1, no. 236.

⁵ *Oorkondenboek Sticht Utrecht*, 1, no. 225. De hier zonder nadere aanduiding genoemde proost Anselmus is ongetwijfeld de Anselmus die als proost van St. Jan een schenking aanvaardde van bisschop Willem, † 1076. Zie *ibid.* de no's. 245 en 328.

⁶ N. B. Tenhaeff, *Diplomatische Studien over Utrechtsche oorkonden der 10e tot 12e eeuw*, Utrecht 1913, blz. 203.

⁷ Tenhaeff, *o.c.*, blz. 223.

⁸ *Oorkondenboek Sticht Utrecht*, 1, no. 189; zie ook: C. Damen, „Over de St. Paulusabdij van Utrecht”, *Jaarboekje Oud Utrecht*, 1957, blz. 29.

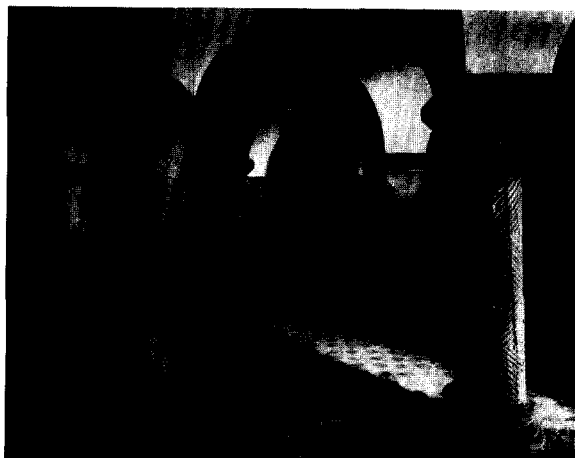

Afb. 1. Emmerik, St. Maarten, uit het zuid-oosten.

(Foto Landeskonservator Nordrheinland).

Afb. 2. Utrecht, St. Pieter, inwendig uit het zuid-westen; naar tek. v. C. van Hardenberg.
(Utrecht, Gem. Arch.)

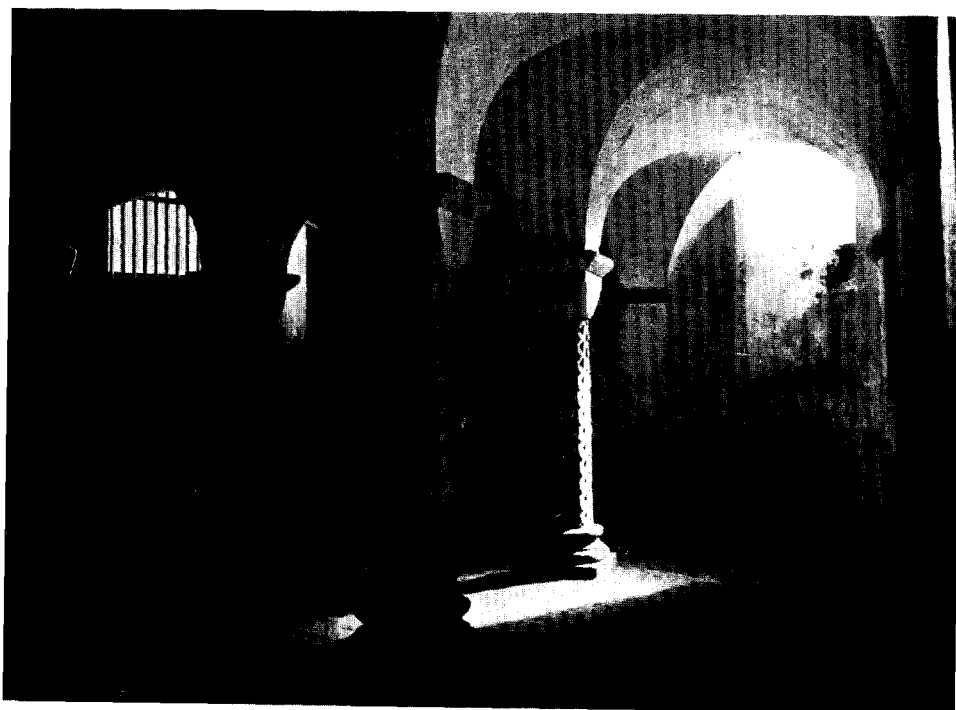
Afb. 3. Utrecht, St. Pieter, krocht.

(Foto Bartsch)

Afb. 4. Emmerik, St. Maarten, krocht.

(Foto Landeskonservator Nordrheinland)

Afb. 5. Deventer, St. Lebuinus, krocht.

(Foto Van Agtmaal, Baarn)

het hoge koor. Hoe diep de koorpartij van de St. Paulus is geweest is niet bekend.

Nevenkoren: Zoals Temminck Groll opmerkte, is gebleken, dat de zijkoren van de Pieterskerk aanvankelijk enkelvoudige ruimten zijn geweest, die al vrij vroeg door een tongewelf zijn verdeeld in een onder- en een bovenruimte. Iets dergelijks kan men vaststellen voor de Deventer kerk met dien verstande, dat in Deventer het rechte gedeelte door twee vakken kruisgewelf verdeeld is geweest. Het profiel van een der kraagstenen van zo'n kruisgewelf geeft duidelijk aan, dat die kraagsteen en daarmee het gewelf jonger is dan het werk van de oudste Romeinse periode.

Dwarsschip: De armen van het dwarsschip zijn vrijwel zuiver vierkant aan de St. Pieter, de St. Jan en de St. Lebuinus. Die van de St. Paulus zijn rechthoekig; hun diepte bedraagt ongeveer zes vijfde van de breedte.

Dwarspandsgevels: De eindgevels van de St. Pieter, de St. Jan en de St. Paul hebben ieder twee rijen nissen met vensters en alle drie forse steunberen die noord- en zuidwaarts uitsteken. De eindgevels van het oostelijke dwarsschip van de St. Lebuinus hebben drie rijen nissen gehad, waarvan de beneden- en de bovennissen van vensters waren voorzien, en wel telkens drie vensters naast elkander. Dat de dwarspanden in Deventer van steunberen zijn voorzien geweest is meer dan twijfelachtig.

Bogenrijen: De St. Pieter heeft zuilarkaden, de St. Jan heeft kennelijk nooit anders dan pijlerarkaden gehad. Van die pijlers is in de 17de eeuw om de ander er een gesloopt, en de overblijvende hebben thans houten lijsten met een Laatromaans profiel inplaats van de ongetwijfeld stenen imposten met eenvoudige schuine kant, die op de tekeningen van Pieter Saenredam te zien zijn. Wat de St. Lebuinus aangaat, meen ik twintig jaar geleden duidelijk te hebben gemaakt, waarom men mag aannemen, dat deze kerk oorspronkelijk een zuilenbasiliek is geweest met negen boogopeningen⁹. Ten aanzien van de St. Paulus verkeren wij in het ongewisse. De twee rijke zuilkapitelen, die in het Centraalmuseum te Utrecht worden bewaard en die afkomstig zijn van de St. Paulusabdij, zullen wel niet tot de kerk hebben behoord maar tot het kapittelhuis of een der andere abdijzalen. Het aantal

boogopeningen belooft bij de St. Pieter en de St. Jan zes, voor de St. Lebuinus hebben wij er negen gerekonstrueerd in overeenstemming met de grote lengte van het Deventer schip (33 m bij een middenschipbreedte van goed 9.5 m tegenover 23.5 m bij 8 m voor de arkaden van de St. Pieter). Over het aantal boogopeningen van de St. Paulus, ± 27 m lang, wagen wij ons niet aan een schatting.

Westerpartijen: Ten aanzien van de westerpartijen bestaan grote onzekerheden. De St. Pieter heeft twee torens gehad met een galerij ertussen, en de teruggevonden fundering van de westerpartij maakte de indruk bij de rest van de kerk te horen. Raadselachtig is hetgeen de heer Temminck Groll in 1958 voor de bestaande westelijke gevel van de St. Jan aantrof. Naar ons inzicht is het hele complex van westelijke apsis en vierkante torens van jonger datum dan de torens met tussengelegen galerij, die binnen de kerk in aanleg te onderscheiden zijn en die tot de oorspronkelijke aanleg moeten behoren. De oorspronkelijk ontworpen westerpartij van de St. Jan moet sterk hebben geleken op die van de St. Pieter. Oorzaken die ons ontgaan moeten ertoe hebben geleid dat men in een latere Romeinse periode buiten de eerste westerpartij een ruim westelijk koor met flankerende torens optrok, waarvan men kan betwijfelen of die ooit geheel klaar kwamen. Ook de kerk van de Paulusabdij wordt op oude afbeeldingen van de stad met een tweetal torens weergegeven.

Ten aanzien van de westerpartij van de St. Lebuinus zijn wij al bijzonder slecht ingelicht. De rekonstruktie met een tweetal torens aan weerszijden van een portaalruimte, die Te Riele en Hofer indertijd in hun monografie van de kerk hebben gegeven, achten wij waardeloos. In 14de-eeuwse stadsrekeningen is steeds sprake van de toren¹⁰, zodat men geneigd is een vergelijking te maken met de dom van Paderborn met zijn forse toren die een westelijk koor bevat. Merkwaardig genoeg kent ook Grodecki, zij het op niet zeer overtuigende gronden, de St. Lebuinus één westertoren toe met een koor erin¹¹.

De groep van de vier kerken die op Bernold als bouwheer teruggaan is niet een helemaal gesloten groep. Dat heeft de eerste der Nederlandse architectuurhistorici, Eyck tot Zuylichem, al

¹⁰ O.a.: J. L. van Doorninck, *De Cameraarsrekeningen van Deventer*, 1, Deventer 1888, blz. 54, 225 enz.

¹¹ L. Grodecki, *l'Architecture Ottonienne*, Parijs 1958 blz. 110: „Un contre-choeur sous la tour, à la mode mosane, s'y ouvrirait sans doute.”

⁹ E. H. ter Kuile, „De Deventer monumenten”, *Oudheidk. Jaarb. = Bull. N.O.B.*, 4de S. 8 (1939), blz. 59.

meer dan een eeuw geleden opgemerkt¹². Hij stelde vast dat de krocht van de St. Martinuskerk te Emmerik een opmerkelijke overeenkomst heeft met de krochten van Deventer en Utrecht. Voor zover de Emmerikse krocht afwijkende vormen vertoont, wijzen die vormen op een verder gevorderde ontwikkeling, zegt Eyck tot Zuylichem, en dus zal volgens hem de Emmerikse krocht wel uit de tweede helft van de 11de eeuw of het begin van de volgende dagtekenen.

Het is overigens in het minst niet te verwonderen, dat de krocht en ook de verdere koorpartij van de St. Maarten te Emmerik overeenkomst vertonen met die van Utrecht en Deventer: Heel de Middeleeuwen door is Emmerik kerkelijk Utrechts geweest, zetel van een dekanaat en van een voornaam kapittel van het bisdom Utrecht. De proost van Emmerik was een van de Utrechtse aartsdekens en zeker niet de minste. In rang was hij de tweede, komend na de proost van Oudmunster en vóór die van o.a. St. Pieter, St. Jan, en St. Lebuinus¹³. Emmerik behoorde trouwens ook tot het graafschap, later hertogdom Gelre en alleen geldverlegenheid van de Gelderse hertogen was oorzaak, dat het werd verpand aan de graven van Kleef en tenslotte in 1402 definitief afgestaan. Dit had op den duur ook gevolgen voor de kerkelijke banden met Utrecht: De herordening van de kerk in de Nederlanden van 1559 maakte de grenzen van het Habsburgse bezit der Nederlanden tot grenzen ook van het geheel der Nederlandse aartsbisdommen en bisdommen. Sindsdien is Emmerik kerkelijk Keuls.

Positieve gegevens over de stichting van het kapittel en de St. Maartenskerk van Emmerik zijn niet bekend. Het oudste dokument aangaande het bestaan van het kapittel is een oorkonde van 1131¹⁴. De rang, die de proost bekleedde, doet onderstellen, dat het Emmerikse kapittel zeker niet jonger zal zijn dan die van St. Pieter, St. Jan en St. Maarten, eerder ouder. De oudst bekende oorkonde, die de kerk zelf noemt, is er een van 1145, welke vermeldt dat door nalatigheid van de proost de kerk is ingestort¹⁵.

¹² F. N. Eyck tot Zuylichem, „Kort overzicht van de bouwtrant der middeleeuwsche kerken in Nederland“, *Berigten van het Historisch Gezelschap* (= *Genootschap*), II, 1 (1849).

¹³ A. Tibus, *Alter der Kirchen zum h. Martinus und zur h. Aldegundis in Emmerich*, 1875, blz. 8.

¹⁴ *Oorkondenboek Sticht Utrecht*, 1, no. 331.

¹⁵ *Kunstdenkmale der Rheinprovinz, Kreiss Rees*, Düsseldorf 1892, blz. 32 e.v.

Waarschijnlijk heeft de nalatigheid van de proost hierin gelegen, dat hij het water van de Rijn niet van de kerk heeft weten te houden. In ieder geval, sindsdien heeft de Rijn de kerk herhaaldelijk bedreigd en op den duur heel het zuidwestelijke deel met de beide torens verzvolgen. In de 15de eeuw is een nieuw kerkship met toren aan de noordzijde van de kruising uitgebouwd ter vervanging van het zeker veel voornamere Romaanse schip met zijn tweetal torens op het westen.

In de Tweede Wereldoorlog werd de kerk zwaar geteisterd. Sindsdien is zij in hoofdzaak hersteld en weer in gebruik genomen. De beschadigingen gaven gelegenheid het gebouw nader te bestuderen, maar ook al voor de oorlog, in 1937, had men, naar dr. W. Zimmermann, hoofd van de Dienst voor de Monumentenbeschrijving te Bonn mij mededeelde, de kerk onderzocht waarbij men tot merkwaardige gevolgtrekkingen was gekomen.

Van de Romaanse kapittelkerk van Emmerik is weinig meer dan de koorpartij over en dat niet in ongerepte toestand. Zowel verbouwingen als minder gelukkige restauraties in het verleden maken het niet gemakkelijk zich op alle punten volledig duidelijk voor te stellen hoe de oorspronkelijke gedaante is geweest. Wij kunnen thans het volgende opmerken:

Het koor van de Emmerikse kapittelkerk heeft precies dezelfde aanleg als Bernolds Pieters-, Jans- en Lebuinuskerk: een hoofdkoor met krocht, begeleid door nevenkoren. Ook in Emmerik zijn de apsiden inwendig half rond en uitwendig veelhoekig: De hoofdapsis is uitwendig met vijf zijden gesloten, de nevenapsiden hebben elk drie sluitingszijden. De vijfhoek van de middenapsis is ver van regelmatig gevormd. Net naast de middenzijde steken lichte steunberen uit, die naderhand bijgewerkt schijnen te zijn, maar toch wel degelijk in samenhang met het oorspronkelijke muurwerk van het koor zijn opgetrokken. Dit verdient aandacht, omdat nu ook van de Pieterskerk te Utrecht vaststaat dat de steunberen tegen de hoofdapsis, overigens veel zwaarder dan die te Emmerik, oorspronkelijk werk zijn.

De koorkapellen van de St. Maarten te Emmerik zijn door gewelven verdeeld in onder- en bovenruimten, evenals dat het geval is geweest met de koorkapellen van de St. Pieter en de St. Lebuinus. Bestudering ter plaatse gaf mij de overtuiging, dat ook in Emmerik die verdeling in boven- en benedenruimten niet oorspronkelijk

kan zijn geweest, een mening die de heer Zimmermann bevestigde.

Volgens de bevindingen van de heer Zimmermann zijn de verschillen tussen de Emmerikse kapittelkerk en de vier andere intussen niet gering, en veel groter dan een blik op de plattegronden zou doen vermoeden. Het rechte deel van het hoge koor moet oorspronkelijk door een stenen tongewelf gedekt zijn geweest; een tongewelf, dat zijn geboorte had op de nog steeds aanwezige lijst onder de hoge koorvensters. Het muurwerk van het middenkoor moet dan ook aanvankelijk veel minder hoog zijn geweest dan nu: het verschil bedroeg wel drie à vier meter. De gewelfde zijkapellen hebben dan het middenkoor, dat alleenstaande ongetwijfeld uiteen zou zijn gevallen onder de druk van zijn tongewelf, tot schoring gediend. In een latere Romaanse periode — en de heer Zimmermann denkt daarbij aan herstelling na de ramp waarover in 1145 sprake is — moet het grote tongewelf zijn gesloopt, het rechte koorgedeelte zijn opgetrokken tot zijn huidige hoogte door toevoeging van de vensterstrook, en een vlakke overzoldering zijn gemaakt. Die tweede Romaanse bouwperiode is van de eerste goed te onderscheiden door verschillen in de samenstelling van het muurwerk; het oudste Romaanse werk bestaat uit lagen van kleine stukken tufsteen, het latere vertoont afwisselend lagen van stenen op hun plat met lagen van tufsteenstukken, die op hun smalle kant staan en de indruk maken vrij grote blokken te zijn. In een na-middeleeuwse tijd is tenslotte ten tweeden male een tongewelf over het rechte koorgedeelte gemaakt, waardoor de hooggeplaatste koorvensters van de ruimte werden afgesneden. Ook dat tweede tongewelf is nu alweer verdwenen. De wijze waarop de vensters van het rechte stuk van het koor zijn gevat in nissen doet levendig denken aan de kapittelkerken van Bernold. De hoofdapsis is geheel bedorven toen men er Laatgotische vensters in maakte.

Het oordeel, dat wij na deze beschouwing zouden willen uitspreken, luidt aldus: De kapittelkerk van Emmerik was ongetwijfeld verwant met de vier kerken van Bernold, maar deze verwantschap is toch niet zo nauw als die, welke die vier onderling verbindt. Dat te Emmerik de zuilschachten en de profielen van de dekplaten van zuilen en wandpijlers door hun weelderiger vormen op een jongere tijd wijzen, gelijk Eyck tot Zuylichem meende, achten wij niet zo zeker: Ook aan de krocht van de Münsterkerk te Essen, gewijd in 1051, komen zulke rijke vormen voor.

Wij achten ons dus gerechtigd Bernold mede de koorpartij van Emmerik toe te schrijven.

Een belangrijke vraag is, welke plaats de groep van Bernold inneemt in het tafereel van de West-europese bouwkunst omstreeks het midden van de 11de eeuw. Vermeulen heeft er al op gewezen dat de zuivere zuilenbasilica, zoals de St. Pieter er een is, zoals, naar hij meende de St. Jan er een geweest zou zijn en zoals volgens ons vermoeden de St. Lebuinus er een was, een kenmerkend Zuidduits verschijnsel mag heten ¹⁶. Uitgangspunt voor deze zuilenbasilieken schijnen de Karolingische basilieken van St. Gallen en Reichenau-Mittelzell te zijn geweest, wier type bij het herbouwen van de kerk van Einsiedeln, gewijd in 1031, in zuiver Romaanse vorm herleefde en via Einsiedeln werd gepropageerd, o.a. in Konstanz ¹⁷. De zuilenbasilieken van de Hirsauer kongregatie laten wij hier buiten beschouwing: Hun voorbeeld, de S.S. Peter en Paul te Hirsau, dagtekent eerst van 1080.

Dat zuilenbasilieken vooral in Zuidwest-Duitsland en aangrenzende delen van Zwitserland voorkomen zegt op zichzelf nog niet heel veel. Tenslotte ontbreken zij ook in onze streken niet geheel naast de kerken van Bernold. Daar is de St. Georg te Keulen, omstreeks 1056 gesticht ¹⁸. Daar was de abdijkerk van St. Truiden tussen Maastricht en Leuven met haar twaalf kennelijk monolithische zuilen, die bij de brand van 1085 werden vernield zodat het schip instortte ¹⁹. Eerst indien er redenen zijn om Bernold relaties met Zuidwest-Duitsland toe te schrijven zou de school van Einsiedeln voor ons bijzondere betekenis kunnen krijgen.

Door verhelderende studies, die Post en Lief tinck over Bernold hebben gepubliceerd zijn wij over 's mans relaties enigermate ingelicht ²⁰. Bernold is een echte koninklijke, een rijksbischop geweest, door Koenraad II ongetwijfeld uit de kwekelingen van de koninklijke kapel of

¹⁶ F. A. J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederl. Bouwkunst*, 1, 's-Gravenhage 1928, blz. 181; het gaat hier overigens in het bijzonder om Zuidwest-Duitsland en een deel van Zwitserland.

¹⁷ J. Gantner, *Histoire de l'Art en Suisse*, 1, Neuchâtel, (z. j.) blz. 163 vlgg.

¹⁸ W. Schorn en A. Verbeek, *Die Kirche St. Georg in Köln*, Berlin 1940, blz. 1.

¹⁹ Georg Weise, „Die ehemalige Abteikirche von S. Trond“, *Zeitschrift f. Geschichte d. Architektur*, 4 (1910/1911), blz. 131.

²⁰ R. Post, „De H. Bernulphus“, *Het Gildeboek*, 13 (1930), blz. 89. Lief tinck, o.c.

kanselarij gekozen om de stoel van Utrecht te bezetten. Hij is een trouw dienaar geweest van Koenraad II en Hendrik III, verscheen op hun hofdagen, trok ten oorlog met zijn collega's van Metz en Luik tegen Dirk IV van Holland — exponent van de revolte der Lotharingse groten —, ontving beide vorsten meer dan eens in Utrecht en werd door Hendrik III overladen met schenkingen in grafelijk gezag die de grondslag vormden voor het uitgebreide landsheerlijke territorium der Utrechtse bisschoppen. Men kan aannemen, dat Bernold de beweging tot hervorming van de Kerk, zoals die, uitgaande van Cluny, destijds nog door de keizers werd begunstigd, naar vermogen heeft bevorderd.

Wat zijn herkomst aangaat, of althans de streek waar hij zijn vorming genoot, heeft Lief-tinck gegevens geput uit twee boeken die Bernold schonk, één aan de Dom te Utrecht, en één aan de St. Pieter. Het schrift van het perikopenboek voor de Dom vertoont volgens Lief-tinck alle kenmerken van de kring van Reichenau, waarbij hij nog opmerkt dat het schrift wordt gekenmerkt door eigenaardigheden van het scriptorium van St. Afra te Augsburg terwijl de versiering doet denken aan Einsiedeln. De relaties met het Zuidoost-Zwitserse gebied van de zuilenbasiliek zijn er dus ongetwijfeld geweest. Overigens dient vermeld, dat Koenraad II juist in de tijd, dat hij Bernold tot bisschop aanstelde, bezig was op zijn oude familieburg te Limburg a.d. Haardt, niet ver van Spiers, een abdij te stichten, waarvan de langzaam verrijzende kolossale kerk een schip kreeg met statige rijen zuilen.

Dat het priesterkoor van Bernoldus' kerken wordt begeleid door kapellen met apsidiolen is geen buitengewone eigenschap; zulk een aanleg is vooral gebruikelijk bij Benediktijner kerken, maar dan vrijwel steeds zo, dat er verbinding is tussen priesterkoor en flankerende kapellen. Zulk een verbinding ontbreekt bij de drie kerken van Bernold welke opstand bewaard is: de St. Pieter te Utrecht, de St. Lebuinus te Deventer en de St. Maarten te Emmerik, en zulk een verbinding is er ook onmogelijk door verschil van niveau. Het priesterkoor ligt verhoogd boven de krocht. Men heeft hier te doen met een „presbytère cloisonné”, en het is dan ook geen wonder dat Baltrušaitis de Emmerikse koorpartij behandelt en afbeeldt in zijn boek over de Eglise cloi-

sonnée²¹. Wat hij zegt over de Emmerikse koorpartij is intussen kort en even oppervlakkig als zijn hele werk, zodat wij er weinig of niets aan hebben. Wel kan men uit zijn boek leren dat de driedelige, volstrekt gescheiden kooraanleg, hoezeer betrekkelijk zeldzaam, te algemeen over West-Europa verspreid is, dan dat men uit het verschijnsel bijzondere gevolgtrekkingen kan maken.

Een veel markanter eigenschap van alle vijf kerken van Bernold is de vorm van de apsiden: Inwendig half rond, uitwendig veelhoekig. Zodanige apsiden zijn sinds de 5de eeuw kenmerkend voor het Byzantijnse rijk. Het oudst bekende exemplaar in West-Europa buiten het gebied van Ravenna levert de S. Giovanni in Porta Latina te Rome. Richard Krautheimer heeft aanvankelijk gedacht, dat de kerk nog uit het einde van de 5de eeuw zou dagtekenen: In het oudste werk komen daktegels voor met stempel van Theodorik de Grote (tussen 495 en 526) en de kerk wordt van ouds toegeschreven aan Paus Gelasius I (492-496). De uitwendige vorm, ongeveer een halve zeshoek, onderscheidt deze apsis van de Ravennatische apsiden, die meest vijf of zeven zijden tellen, en wijst op onmiddellijke Byzantijnse inspiratie²². Ook al geeft Krautheimer later toe, dat de stempels van Theodorik geen betrouwbaar dateringsmateriaal leveren, omdat tegels met zulke stempels veel herbruikt in Rome voorkomen, hij blijft erbij, dat de oudste delen kenmerkende vormen schijnen te tonen voor de tijd omstreeks 500²³. In een zeer recente studie komen Renate Schumacher en W. N. Schumacher op grond o.a. van de Byzantijnse voetmaat van 31.5 cm die aan de S. Giovanni in Porta Latina is gebruikt in tegenstelling met de Romeinse voet van 29.5 cm tot de gevolgtrekking, dat de kerk wat jonger zal zijn en wellicht in de 6de eeuw ten tijde van Narses is gebouwd, toen, onder de regering van Justinianus, de verering van St. Jan sterk opkwam²⁴. Er ware voor een vermelding van deze Romeinse kerk weinig reden, had zij niet op den duur een merkwaardige band met Keulen gekregen. De

²¹ J. Baltrušaitis, *L'église cloisonnée en Orient et en Occident*, Parijs 1941, blz. 7.

²² R. Krautheimer, „An Oriental basilica in Rome”, *Am. Journal of Archaeology*, 40 (1936), blz. 485.

²³ R. Krautheimer, *Corpus Basilicarum Christianarum Romae*, 1, Città del Vaticano 1937, blz. 301.

²⁴ R. en W. N. Schumacher, „Die Kirche S. Giovanni a Porta Latina”, *Kölner Domblatt*, 12/13 (1957), blz. 22.

aartsbisschop van Keulen kreeg namelijk in 1049 van Paus Leo IX, die juist na zijn verkiezing in Keulen vertoefde, met het ambt van kanselier van de H. Stoel de kerk van S. Giovanni in Porta Latina met bijbehorend klooster als residentie ²⁵. De coïncidentie is zeer merkwaardig en te trefend om niet te relateren. Dat deze schenking nu ook de aanleiding is geweest voor het binnendringen van Byzantijnse apsisvormen in het aartsstift Keulen zullen wij echter niet suggereeren.

In ieder geval, al of niet onder Byzantijnse invloed komen op verschillende plaatsen in West-Europa in de Voor-Romaanse en Romaanse tijd uitwendig polygonale apsiden voor. In de 8ste eeuw is dat het geval met de abdijkerk van St. Denis bij Parijs ²⁶. Enlart noemt er wel veertig in Zuid-Frankrijk ²⁷, zonder echter dateringen te geven. Ook in de Elzas komen zij voor ²⁸. Voor de streek van de Nederrijn heeft bij ons weten Walter Zimmermann de zaak het laatst nagegaan. Hij komt tot de gevolgtrekking, dat de uitwendig polygonale apsis die hij ontgroef in de kerk van St. Andreas te Keulen, gegrondvest op een rond funderingspakket, het oudste exemplaar is ²⁹. Merkwaardigerwijs is onder de apsispoligoon van de St. Jan te Utrecht ook zulk een rond funderingspakket gevonden, en eveneens onder die van de St. Pieter. In het laatste geval rustte dit op zijn beurt weer op een hoekig funderingsblok, dat mede de zijapsiden omvatte.

Met Zimmermann kan men dan een reeks uitwendig veelhoekige apsiden van kleinere kerken noemen: die van Kerpen ten noord-oosten van Düren, volgens Zimmermann van omstreeks 1050, van de voormalige Pfarrkirche te Zülpich, die vijf zijden had met hoog opgaande boognissen, volgens Zimmermann van omstreeks 1060 à '70, van Enzen bij Euskirchen en van Dernbach tegenover de mond van de Moezel. Men kan er nog aan toevoegen de Martinskirche van Zülpich, die, zij het sinds lang aan de dienst

onttrokken, verwaarloosd en beschadigd, de laatste oorlog heeft overleefd, zulks in tegenstelling tot de Pfarrkirche die door een moderne kerk is vervangen.

Na onze pogingen om de kenmerkende eigenschappen van Bernoldus' vijf kerken in hun verspreiding na te gaan wordt het tijd om tot een konklusie te komen.

Vóór alles staat vast dat Bernolds kerken zuivere voortbrengselen van Salische architectuur zijn, en dus zeer modern aan het begin van de Salische periode. Niet overal maakte men zich zo vroeg geheel los van de Ottoonse traditie, getuige de St. Georg te Keulen.

Bernold zal door zijn positie van rijksbisschop, gevormd in de kringen van het hof, volkomen vertrouwd zijn geweest met de denkbeelden en opvattingen die toonaangevend waren. Wellicht heeft hij door zijn relaties met Reichenau en Einsiedeln een architect aangetrokken, die op de hoogte was van de nieuwe ontwikkeling in Zwabenland. Daarop zou tenminste kunnen wijzen dat hij de Pieterskerk, welke hem kennelijk bijzonder na aan het hart lag, heeft gesierd met de voorname zuilenrijen, die naar ons vermoeden evenzeer de grootste van al zijn kerken, die van Deventer, onderscheidden.

Hoe de hardnekkige voorkeur voor de driedelige gecloisonneerde koorpartijen te verklaren is, weten wij niet. Evenmin is het ons duidelijk waarop de even systematische toepassing van de uitwendig veelhoekige apsis berust, die zeker niet Zwabisch genoemd kan worden. Mogelijk is zijn architect gefascineerd geweest door de apsisveelhoek van de St. Andreas te Keulen, welke misschien destijds geen unicum was.

De zeer strenge profielen: niet anders dan een schuine kant, alsmede de uitwendige geleding door series boognissen komen opmerkelijk overeen met die van de kerk van Limburg a.d. Haardt. In de krocht van Emmerik maakte deze soberheid plaats voor weelderiger vormen, en in Emmerik schijnt men ook een tongewelf te hebben geïntroduceerd in de rechte koorruimte. Dit laatste zou een analogie kunnen heten met het koor van Spiers, hoezeer ook overigens alle overeenkomsten tussen de koorpartij van Spiers en die van Emmerik (si parva licet componere magnis) ontbreekt. Waarschijnlijk heeft men al vroeg (misschien al tijdens het bouwen?) dat plan voor het overwelfde koor opgegeven en het Emmerikse koor basilikaal verhoogd overeenkomstig de koorpartijen van Bernoldus' andere vier kerken.

²⁵ R. Lill, „Kölner Erzbischöfe als päpstliche Kanzler und Besitzer der Kirche S. Giovanni a Porta Latina in Rom“, *Kölner Domblatt*, 12/13 (1957), blz. 14.

²⁶ S. McKnight Crosby, *The Abbey of St. Denis*, New Haven, Londen, Oxford 1942, blz. 102.

²⁷ C. Enlart, *Manuel d'Archéologie française*, 2de druk, Parijs 1919, blz. 249.

²⁸ G. Durand, *Eglises romanes des Vosges*, Lille 1913.

²⁹ W. Zimmermann, *Das Münster zu Essen, Die Kunstdenkmäler des Rheinlandes*, Beiheft 3, Essen 1956, blz. 260.

Dit is in grote trekken dat, wat men heden ten dage naar onze mening aan samenvattends kan geven over de kerken van bisschop Bernold. Vele vragen branden intussen op de tong. Moet men onderstellen, dat al die vijf kerken van één en dezelfde bouwmeester zijn? Heeft Bernold voor Emmerik een afzonderlijke meester gehad en voor de vier andere tezamen een tweede? Wat heeft het westelijke dwarsschip van Deventer te betekenen, dat niet heel goed strookt met de Salische architectuur en veeleer tot een vorig tijdvak behoort? Waarom heeft men in alle drie

kerken waar men nog over de opstanden kan oordelen, nl. de St. Pieter, de St. Lebuinus en de St. Maarten reeds in de Romaanse tijd de zijkapellen verdeeld in onder- en bovenruimten? Hoe is het te verklaren, dat in de vier gevallen waar de apsiden uitwendig drie zijden hebben, die zijden volstrekt geen deel uitmaken van regelmatige veelhoeken en onderling nog vrij sterk verschillen in de figuur, die zij vormen? Ik zal die vragen laten rusten, beseffend dat ik er geen antwoorden op weet. Voorlopig zij het dan voldoende over dit onderwerp.

SUMMARY

THE CHURCHES OF BISHOP BERNOLD

BY PROF. DR. E. H. TER KUILE

The author discusses the connection between four churches, of which Bishop Bernold of Utrecht (1027-1054) is assumed to be the founder, on the strength of documentary and architectural evidence. They are the — formerly collegiate — churches of St. Peter and St. John, the now almost vanished abbey church of St. Paul, all of them at Utrecht, and the — formerly collegiate — church of St. Lebuinus (Liafwin) at Deventer. In spite of various differences, they appear to have a number of characteristics in common, in consequence of which they stand out as a separate architectural group. For information concerning the Utrecht churches the reader is referred to the recent article by Mr. Temminck Groll in this periodical. (1959, col. 35-50).

The author draws attention to the fact that on earlier occasions the connection was pointed out between the abovementioned group of churches and the — at one time collegiate — church of St. Martin at Emmerich on the river Rhine in Germany, just beyond the Dutch frontier. In addition to the information given by previous writers, more recent investigations have supplied some interesting data concerning St. Martin's church, which have enabled the author to give more accurate and detailed information on the original situation. For various reasons the author feels justified in attributing the church

at Emmerich to Bishop Bernold. An additional reason for this point of view is the fact that throughout the middle ages, until as late as 1559, Emmerich belonged to the diocese of Utrecht.

Two studies, published some years ago, have thrown more light on Bishop Bernold as a person and added to our knowledge of his surroundings. Brought up in the sphere of influence of Reichenau and Einsiedeln and belonging to the ecclesiastical circles of King, later the Emperor, Conrad II, he was at a comparatively early age elected bishop of the diocese of Utrecht, no doubt as a result of the Emperor's policy.

So it is not surprising that the Salian style which was developing at that very time, should be clearly reflected in his churches. There are some striking similarities between Bernold's churches and the abbey church of Limburg a.d. Haardt, which was founded by Conrad II.

On the other hand, they contain some elements whose origin is difficult to trace, such as the apses of Byzantine type, semi-circular on the inside and polygonal externally. Another curious feature is the tripartite eastern limb with its completely separated rooms.

The presbytery of St. Martin's church at Emmerich stands somewhat apart from the rest of the group in that originally it seems to have been covered with a barrel vault.